

OSMANLI'DA İLK ÇEVİRİ ELEŞTİRİLERİ

Ufuk SEMERCİOĞLU¹

ÖZET

Tanzimat'la Batı'ya açılan Osmanlı'daki yapısal değişimlere, önceleri hukuk, din, tarih, fen bilimleri, askerlik gibi konuları içeren çeviriler,1860'lardan itibaren de edebiyat alanındaki çeviriler eşlik etmiştir. Çevirilerin artmasıyla konuya ilişkin tartışmalar da başlamıştır. Osmanlı'daki ilk çeviri eleştirisi olarak nitelendirilebilecek çalışmayı **Kemalpaşazade Said Bey** yapmış ve Fransızcadan yapılmış çevirilere ilişkin görüş ve önerilerini,1889'dan başlayarak 18 defter halinde yayımladığı **Galatât-ı Tercüme** adlı risalesinde ortaya koymuştur. Böylece oluşan tartışma ortamında, önce Fransızca öğretmeni **Mehmed Halit Bey Tetkîk-i Galatât-ı Tercüme**, ardından da gazeteci **Fatin İhsan Bey** adlı risalelerini yayımlayarak Kemalpaşazade Said Bey'in eleştirisinin eleştirisini yapmışlardır. Biz çalışmamızda, ilk bakışta “yanlış avcılığı” yapıyor gibi görünseler de, çeviri tarihimiz açısından önemli bulduğumuz bu üç risaleyi birlikte ele alarak değerlendireceğiz.

Anahtar sözcükler: Çeviri, eleştiri, Fransızca, Osmanlıca, Türkçe.

ABSTRACT

FIRST TRANSLATION CRITIQUES IN THE OTTOMAN EMPIRE

Structural changes in the Ottoman Empire during the Tanzimat Period, were accompanied by translations in various fields such as law, religion, history, science, military and from the 1860 translation in literature. Discussions on the topic began with increase in translations. The first work, which can be described as the first translation criticism in the Ottoman Empire has been written by **Kemalpaşazade Said Bey**. He published his opinions and suggestions on the translations made from French in 18 registers (defter) titled **Galatât-ı Tercüme** starting from 1889. Thus, in this discussion milieu, first a French teacher named **Mehmed Halit Bey** published **Tetkîk-i Galatât-ı Tercüme**, in which he revealed his review on Kemalpaşazade Said Bey's critiques, and then a journalist Fatin İhsan Bey did the same in his treatise called **Hatîât-ı Tercüme**. Although at first sight these publications may seem like as if they were just “hunting errors”, they are important for history of translation in Turkey, and in this paper these three treatises will be discussed together.

Key words: Translation, critique, French, Ottoman, Turkish

¹ Doç.Dr. /Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi ufuk.semercioglu@deu.edu.tr

1. GİRİŞ

Osmanlı'da Batı kaynaklı ilk çeviriler 18. yüzyılın sonlarına doğru başlar. Tanzimat'ın ilanını izleyen yıllarda, önce askerlik, hukuk, tarih, fen bilimleri gibi konularda, 1860'lardan itibaren de edebiyat, felsefe, kültür alanlarında artarak devam eder. Böylece hareketlenen bu ortamda, zamanın Danıştay Başkanı **Kemalpaşazade Saîd Bey**ⁱ, 1888'den başlayarak 1906'ya kadarⁱⁱ aralıklarla, on sekiz defterden oluşan **Galatât-ı Tercüme** adlı eserini yayımlar. 1888'de bu çalışmanın ilk üç defteri artarda yayımlandıktan sonra, hemen hemen eşzamanlı olarak iki çalışma daha basılır. Bunlar, Harbiye Mektebi Fransızca öğretmenlerinden **Mehmed Halit Bey'in Tetkik-i Galatât-ı Tercüme** ve İstanbul Gazetesi yazarlarından **Fatin İhsan Bey'in Hatiyât-ı Tercüme** defterleridir. Bu iki defterde yazarlar Saîd Bey'in defterlerinde ele aldığı çeviri yanlışlarına dair eleştirilerini dile getirirler, bir başka deyişle eleştirinin eleştirisini yaparlar. Yine aynı yıl yayımlanan dördüncü defterinde de Saîd Bey bu eleştirileri yanıtlar. Böylece Osmanlı'da ilk defa çeviri bağlamında son derece de verimli bir tartışma ortamı doğmuş olur. Zaman içinde Saîd Bey defterlerini yayımlamaya devam ederken, bu tartışmalara başkaları katılmış olsa da, biz bu çalışmamızda konuyu, bir bütünsellik oluşturdukları için sadece yukarıda adlarını andığımız defterler çerçevesinde ele alacağız.

2. SAİD BEY'İN DEFTERLERİ : GALATÂT- I TERCÜME

Yıllara yayılarak defter defter basılan bu eser, çeviri eleştirisi, sözlük, sözcükbilgisi ve dilbilgisi kitabı, karışımı 896 sayfalık bir çalışmadırⁱⁱⁱ. Hareket noktası çeviri yanlışları olduğu için "açıklamalı çeviri eleştirisi sözlüğü" olarak da nitelendirebiliriz. Saîd Bey'in kendisinin kitabını nasıl tanımladığını ise üçüncü defterden başlayarak tüm defterlerin kapağına koyduğu açıklamadan öğreniyoruz : "*Fransızca birtakım elfâz ve tâ'birâtın lisân-ı Osmâniyye' ye nâkil ve tercümesinde vuku' bulan galatâtı tashih ve elfâz ve tâ'birâtı mezkûrenin türkçe asl-ı mukabillerini irâe ve makam-ı isti'mâllerini tayin ve lisânı mezkûrun daha birçok gavâmuz ve dakayıkını ta'rîf ve izah eder bir eserdir*". Sınırları oldukça geniş bu açıklamayla Saîd Bey, Fransızca birtakım sözcük ve deyimlerin Osmanlıca'ya çevirileri sırasında ortaya çıkan yanlışları düzeltmeyi, Türkçe'deki gerçek karşılıklarını ve kullanım yerlerini göstermeyi ve ayrıca da Fransızca'nın anlaşılması güç ve dikkat gerektiren konularını açıklamayı amaçladığını söylemektedir. Ancak içeriğinin ve nasıl tanımlandığının ötesinde, bu defterler, Osmanlı'nın çeviriler aracılığıyla Batı dili ve kültürü ile buluştuğu noktada çok değerli bilgileri barındıran bir ilk eserdir. Burada Cumhuriyet dönemimizin iki değerli kültür adamının Saîd Bey'in defterleri için söylediklerine kulak verelim. Sabahattin Eyüboğlu şunları yazıyor: "*Tercüme tarihimizin belki en hareketli devrine ait ve yirmi beş senelik bir tercüme gayretinin mahsulü olan bu kitap her mütercime birçok şeyler öğretecek kadar istifadeli, her Fransızca bilen okuyucunun uykusunu kaçırarak kadar zevklidir...*" (s.473). Cemil Meriç'in değerlendirmesi ise şöyledir: "*Galatât-ı Tercüme dilimizin tarihi bakımından değerli bir mevkûte. Lûgatcılarımız o derbeder defterleri sık sık karıştırmalıdır. Derbeder dedik, çünkü Saîd Bey büyük bir ciddiyetle Fransızca ve Türkçe'nin sırlarını aydınlatırken, gemi azıya alır kalemi. Dosta düşmana sataşır...*" (s.179).

Saîd Bey birinci defterin “Kâffe-i Mütercimine” başlıklı önsözünde, “ *Gördüğünüz işbu eser nâçiz yirmi beş seneden beri zabt ve kayd olunmakta olan bir takım lûgat ve mütâlaâtın bir yere cem’iyle neşri hakkında bu kerre verdiğim karar üzerine çıkardığım birinci defterdir*” açıklamasını yaparak eserinin oluşma biçimini ve sürecini ortaya koyar ve şöyle devam eder : “ *Lâkin birinci defterden maksûd tertib-i hurûf gibi takaddüm-i mebâhis gibi kuyudâ tâbi’ olmamak üzere çıkarılan birinci defter olmakla bu defterde mevzû-i bahs olan lûgatlardan bir daha bahsolunmak ve yeniden onlara dair mütâlaalar neşredilmek kapısı seddolunmamıştır.*” Böylece harf ve konu sırası izlemeden ele aldığını belirttiği sözcüklerle ilgili yeni incelemeler yayınlama kapısını açık bırakmaktadır, çünkü “*mütercimlik vazife-i müşkilesiyle mükellef olanlar tarafından bu bâbda edilecek îânenen istignâ dâiyesinde değilim..... Her kim iş bu defterin mündericâtına dâir bir mütâlaa gönderir ise mütâlaa ikinciye veya üçüncüye ya tasdiken veya mütâlaayı âcizânemle müzeyyelen derc olunur*” diyerek eleştirilere açık olduğunu ve gönderilecek eleştirileri daha sonra çıkacak defterlerde yayınlacağını bildirir, ancak cevap hakkını da saklı tutarak. Görüldüğü gibi Saîd Bey’in amacı sadece yaptığı çalışmalarını yayınlamak değil aynı zamanda çeviri üstüne bir tartışma ortamı yaratmaktır.

Saîd Bey defterlerinin içinde yer alan sözcükleri^{iv} on altı yaşından başlayarak, iyi eğitim almış, yabancı diller bilen meraklı genç bir adamın heyecanı ile yirmi beş yıl boyunca toplamış ve üzerlerinde titizlikle çalışmıştır. Ancak yayınlamaya karar verince, belli bir yöntem izlemeden, yıllar boyu rastlantısal olarak topladığı “*birtakım elfâz ve tâ’bîrât*” harf ve konu düzenine girmemiştir. Cemil Meriç’in dediği gibi bu “*derbeder*” defterlerde günlük dilin sözcükleriyle hukuk, ekonomi gibi özel alanları ilgilendiren terimler bir aradadır, aynı başlık altında incelenebilecek sözcükler ayrı ayrı ele alınırken anlamsal olarak yakın ancak farklı sözcükler birlikte değerlendirilmiştir. Dilbilgisel açıdan da aynı belirsizlik göze çarpmaktadır: Eylem sözcükleri, adlar, belirteçler, ad ve sıfat tamlamaları, deyimler giriş sözcükleri olarak kullanılmıştır. Burada hemen akla “*Saîd Bey, ele aldığı sözcükleri nasıl belirlemiş olabilir*” sorusu geliyor. Çünkü defterlere baktığımızda Saîd Bey’in, metinlerden değil, tek tek sözcüklerden hareket ettiğini, az sayıda olsa da o güne kadar yayınlanmış çevirileri doğrudan ele almadığını görüyoruz. Örneğin *Télémaque*’dan alıntılanmış tümcelerin çevirileri *Yusuf Kamil Paşa*’dan ya da *Ahmet Vefik Paşa*’dan değildir, ele aldığı durumları örnekleyen kendi yaptığı çevirilerdir. Bu durumda bizim varsayımımız Saîd Bey’in *sözlüklerden* yola çıktığı doğrultusundadır. O dönemde bu gün bile olmadığı kadar çok Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca sözlük basılmıştır. Kitapçıların raflarında, başta *Hançeri*’nin (1840), *Bianchi*’nin (1843) ve *Şemsettin Sami*’nin (1882) sözlükleri olmak üzere büyüklü küçüklü otuzu aşkın sözlük vardır. Ayrıca Saîd Bey’in, defterlerinde adını andığı, tanımlar ve örnekler aldığı *François Gizot* ve *Pierre Benjamin Lafaye*’in eşanlamlılar sözlüklerinden, *Académie Française*’in sözlüğünden, *Littre* ve *Larousse*’dan yararlandığını biliyoruz. Diğer yandan kendisi *Nazaret Hilmi*’nin 1887’de yayımlanan “*Osmanlıca’dan-Türkçe’ye Cep Lûgatı*”nın da düzeltmenidir ve 1918’de de “*Kâmûs-ı Saîd Musavver*”^v adlı kendi sözlüğünü yayınlamıştır. Üstelik Cemil Meriç’den öğrendiğimize göre Saîd Bey “*Larousse’un koca kâmûsunu tek başına çevirmeye kalkmış dev bir tecessüs, eşsiz bir gayret*”tir (s.179). Sözlüklerle bu denli yakın ilişkide olan Saîd Bey’in, yukarıda da söylediğimiz gibi, defterlerinin kaynağını sözlüklerden aldığını varsaymak sanırım yanlış olmayacaktır.

Defterlerin içeriğine geri dönecek olursak, sözcük seçimindeki rastlantısallığın, bir anlamda metin içinde de devam ettiğini görürüz. Bunu birinci defterden aldığımız iki deyim karşılaştırarak örnekleyelim:

“*Demander raison* : Bu tabîri sebab veya esbâb sormak tabîriyle tercüme sahîh olmayıp (*Demander raison*) demek istîzâh etmek ve îzâhât taleb eylemek demektir. Bir şeyin sebebini sormak (*Demander la raison*) tarzında ifade olunur. (*Raison*) kelimesinin önüne harf-i tarîf vaz’ olunur ise sebab tayin etmiş olur, harf-i tarîfsiz (*Demander raison*) sûret-i mutlakada istîzâh ma’nâsını müfiddir. (*Je lui ai demandé la raison de son départ.*) Azîmetinin sebebini kendisinden sual eyledim. (*Un homme qui se prétend outragé demande raison de ses discours à celui dont il croit avoir à se plaindre.*) Kendisini dûçâr-ı hakaret olmuş add eden bir adam aleyhinde hakk-ı iştikâsı olduğu zannında bulunduğu adamdan îrâd ettiği kelimât hakkında îzâhât taleb eder.”

“*Entendre raillerie*: (*Raillerie*) lâfzı istihzâ manâsına geldiğinden (*Entendre raillerie*) tabîri (istihzâ işitmek) veyahut (istihzâyâ dikkat etmek) gibi manâlara alınıyorsa da bu manâlara alınmak sırf galat-ı tercüme nev’indedir. (*Raillerie*) lâfzının önüne harf-i tarîf gelmemek üzere (*Entendre raillerie*) demek (letâif - şînâs olmak) ve mizâh-ı âşinâ olmak demek olup (*Molière*) (*Hé ! mon Dieu ! tout cela n’a rien dont il s’offense; / il entend raillerie autant qu’homme de France*) (*Ne var a canım ! Bu şeylerde onun güceneceği bir şey yoktur. O adam Fransız olmak haysiyetiyle mertebe-i kâfiyede letâif-i âşinâdır*) beytiyle (*Entendre raillerie*) tabirinin hakkını vermiştir. (*Raillerie*) lâfzının önüne harf-i tarîf getirilmek üzere (*Entendre la raillerie*) demek (usûl-i istihzâyâ bilmek) ve (mahâret-i istihzâyâ sahibi olmak) demektir. (*Voltaire*) Prusya Kralı’na yazdığı bir mektupta: (*Vous savez vous moquer des gens mieux que personne ; le neveu de Constantin, qui a ri et fait rire aux dépens des Césars, n’entendait pas la raillerie aussi bien que vous.*) (*Tezyîf-i eşhâsda zât-ı sâmilere herkese fâik olup Constantin’in birâderzâdesi hakk-ı kayâsırada kahkaha-zenlikler etmiş ve ettirmiş olduğu halde usûl-i istihzâda kâ’b âlilerine vasıl olamaz idi*) demiştir.”

Saîd Bey, yapısal olarak birbirine çok benzeyen bu iki deyim Türkçe’ye aktarılmasında karşılaşılan yanlışlara değindikten ve doğru kullanımlarını açıkladıktan sonra, *Entendre (la) raillerie*’yi *Molière* ve *Voltaire*’den yaptığı alıntılarla yazınsal dil düzeyinde örneklerle desteklerken, *Demander (la) raison*’u kaynak göstermediği sıradan iki tümce ile örneklemiştir. Defterlerinde zaman zaman kullandığı bu türden tümceleri, açıkladığı konuya uygun örneğe rastlamadığı durumlarda kendisi üretiyor ve çeviriyor olmalıdır.

Saîd Bey, birinci defteri yayımladıktan sonra, örnek tümceleri Türkçe’ye aktarırken kaynak metinde olmayan sözcükler ilave ettiği yönünde bazı eleştirilerle karşılaşmış olmalıdır ki, ikinci defterin “İfâde-i Mahsûsa” başlıklı önsözünde bu konuya açıklık getirirken, özellikle çok ilginç bir çeviri tanımı da yaparak kendi çeviri anlayışına ilişkin bazı ipuçları verir: “*Bence maksad-ı aslî tebyîn-i hakikat olup isbat-i fâzıl ve fazîlet olmadığını her zaman ilân ettiğim gibi yine ilân ederim. Pek çok terkîbâtta tezyîn-i ibâre için Fransızca ibârenin müsâadesinden bi-l-istifâde bazı elfâz ilâvâtından çekinmediğime bakıp da sadede muvâfik olmayacak tezyînâtı tecvîz ettiğime zâhib olunmasın. Tercüme demek (harf zarfest ve meâni*

hem-çü âb) medlûlunca âb makamında olan ma'nâyı bir lisânın elfâz-ı zarfından diğer bir lisânın zurûf-i elfâzına nakletmek demek olup,tecvîz olunan tezyînat zarf-ı cedîdin suyu bozması ihtimâline mebnî muhâfazaten bazı eczâ-yı kimyevîye katmak kabilindedir.” Saîd Bey, çevirilerine kaynak dilin izin verdiği ölçüde sözcük eklediğini kabul etmekle birlikte “sadede” uygun olmayacak süslemeler yaptığının sanılmaması gerektiğinin de altını çizmektedir. Çünkü kap-su / harf-ma'nâ benzetmesinden yola çıkarak yaptığı çeviri tanımına göre dillerdeki sözcükler sadece anlamları saklayan kaplardır, önemli olan “âb makamında olan ma'nâ”nın değişmeden bir dilin sözcükler kabından diğer dilinkine aktarılmasıdır. Anlaşılan Saîd Bey tüm dillerde ortak ve değişmez bir anlam olduğunu varsaymakta ve çeviriyi de sözcükler arası bir aktarma işlemi olarak görmektedir. Eklemeler ise erek dildeki sözcüğün kaynak dildeki anlamı bozması olasılığına karşı bir önlemdir.

3. FATİN İHSAN BEY'İN DEFTERİ: HATİYÂT-I TERCÜME

Saîd Bey'in üçüncü defteri yayımlandıktan sonra 24 sayfalık başka bir defter basılır. Bu Fatin İhsan Bey'in Hatiyât-ı Tercüme'sidir. Üzerinde şu açıklama vardır : “ Bu cüz Saâdetlû Saîd Bey Efendi Hazretlerinin Galatât-ı Tercüme namıyla tanzîm ve te'lif buyurdıkları eserde vâki' olan hatiyâta hasr olunmuştur.” Defterinin önsözünde ise hem Saîd Bey'in çevirmenlere yaptığı çağrıdan cesaret alarak hem de kendilerinin “bi-l hakkın malik oldukları şöret-i fâzıl ve kemâle binâen pek çok kimse bu yanlışları hakikat olmak üzere belleceklerinden” birinci ve ikinci defterleri inceleyerek dikkatini çeken hataları bir mektupla Saîd Bey'e ilettiğini söyler ve devam eder “ Şu sözlerimden anlaşıldığı üzere bendeniz mektubun gelecek deftere derc olunacağını ümid eder idim. Halbuki üçüncü defter çıktı, mektub neşr olunmadı. Şimdi müsâade-i âlilerine istinâden mütâlaât-ı vak'a-i âcizânemi daha vâzih bir surette ve bu defa tab' olunan üçüncü defterde dahi gördüğüm galatâtın tedkikiyle beraber neşr ediyorum.” Açıklamasından anlaşıldığı gibi Fatin İhsan Bey aslında böyle bir defter yayınlamak niyetinde değildir, Saîd Bey'in çağrısından hareketle gönderdiği eleştirilerin üçüncü defterde yayınlanacağını ummuştur, ancak Saîd Bey eleştirilerini dikkate almayınca buna alınarak çalışmasını yayınlamıştır. Bu duygusunu da “Saîd Bey Efendi hakikaten muktedir ve sâhib-i fâzıl ve kemâl bir zat olduklarından insan lâ-yuhtî olmadığı cihetle sâdır olan bir hatâ'yı mutlaka sahîh diye iddiâ' ederek herkesi kendine güldüren bi-çârelere kıyas kabul etmeyeceğinden mütâlaât-ı acizânemi kabul buyuracaklarından eminim “ diyerek son derece de ironik bir ifadeyle belirtmiştir.

Fatin İhsan Bey'in eleştirileri Saîd Bey'in defterlerindeki *assurer*, *entendre raillerie*, *femme*, *entendre*, *on dit*, *peine disciplinaire*, *donner*, *malcontent*, ve *porter* maddelerine ilişkindir. Yaklaşımını aşağıdaki örnekle görelim:

“Molière'in *Les femmes savantes* namlı komedyasından şu : il entend raillerie autant qu'homme de France beyti (O adam Fransız olmak haysiyyetiyle mertebe-i kâfiyede letâif âşinâdır) deyu yanlış tercüme buyurulmuş. Çünkü cümle-i mezkûr (kendisi her Fransız gibi letâif şinâstır) demektir. Autant qu'homme de France terkibi (bir Fransız kadar) deyu dahi tercüme olunur ise de, burada “Fransız kadar” deyu tercüme etsek, Türkçede mutlaka şahsın Fransız olmadığı anlaşılacağından ve Fransızcasında böyle bir ma'nâ murad edilmediği gibi şahs-ı malûm dahi Fransız olduğundan her Fransız gibi veya her bir Fransalı gibi deyi tercüme iktizâ ediyor.

Fakat Personne n'est fort autant qu'homme de Turquie diyecek olsak, bunun tercümesinde her Türkiyeli gibi terkibi kullanmayıp herhalde Türkiyeli kadar hiç kimse kuvvetli değildir deyi tercüme olunacağı vâreste-i beyandır. Molière'in yukarıda zikr olunan beytindeki autant qu'homme terkibi Saîd Beyefendinin O adam Fransız olmak haysiyyetiyle cümlesiyle tercümeleri o kadar ma'nâdan ayrılmıyor ise de, bu söze bir de mertebe-i kâfiyede letâif-i âşinâdır ibaresi ilave buyurulunca büsbütün yanlış oluyor. Zira arz ettiğim üzere, Molyer şahs-ı malûm her Fransız kadar şakacıdır demiş, lâkin bir Fransızın mertebe-i kâfiyede lâtifeci olup olmadığını iddiâ etmemiştir. Hattâ Molière'in ibâresini ibka' ile bir cümle ilave ederek Fransızların derece-i kâfiyede şakacı olmadıklarını iddiâ edebiliyoruz. il entend raillerie autant qu'homme de France, et l'on sait qu'en France on n'entend jamais assez raillerie yani mûmâ-ileyh Fransız kadar lâtifecidir, Fransızların derece-i kâfiyede şakacı olmadıkları ise malûmdur. Saîd Beyefendinin O adam Fransız olmak haysiyyetiyle mertebe-i kâfiyede letâif-i âşinâdır şöyle : Cet homme en sa qualité de français, entend suffisamment raillerie ou bien cet homme entend assez raillerie puisqu'il est français olsa idi tercümeleri doğru olur idi."

Görüldüğü gibi Fatin Bey'in, giriş sözcüğü olan "entendre raillerie"nin çevirisine değil, onu örnekleyen tümcenin içinde geçen "autant que" kalıbının çevirisine itirazı vardır. Bu itirazını da söz konusu kalıbı farklı bağlamlarda kullandığı örneklerle destekleyerek ve satır aralarına sıkışan ikincil anlamları da göz önüne alarak ortaya koymuştur ve eleştirisinde haksız değildir, çünkü Saîd Bey, anlaşılan "ma'nâ suyunu" Fransızca'nın sözcük kabından Türkçe'ninkine aktarırken "eczâ-yı kimyevîyeyi" fazlaca kaçırmıştır.

Fatin Bey, defterinin sonunda "İhtâr-ı Mahsûsa" başlıklı bir açıklamaya yer verir: "Şu risâleyi tahrîr ettikten sonra Tetkik-i Galatât-ı Tercüme namıyla bir eser neşr olunduğu mesmû-i âciz-ânem olmakla bir nüsha alarak dikkatle mütâlaa eyledim. İsminden malû um olduğu üzere eser-i mezkûrede Saadetlü Saîd Bey Efendi Hazretlerinin Galatât-ı Tercümelerinin tedkiki ile uğraşmıştır. Müellif-i kitab Halid Bey Efendi'yi tebrik eder ve eserlerinin ikmâline himmet buyurmalarını tavsiye ile neşr olunan birinci cüz'ün hâvî olduğu mütâlaatı tamamiyle tasdik ederim. Bu risâlede bendeniz tedkikat ile uğraşmayıp yalnız büyükçe hatâlarla bazı Fransızca terkiplerin yanlış ve mantıka gayr-i muvâfık olmasından bahs ettiğimden bu risâlenin neşri Tetkik-i Galatât-ı Tercüme mecmûasının ikmâline hiçbir vakit mâni' olmadığı gibi Galatât-ı Tercümede daha şâyân-ı tedkik ve lâyıkiyle güzel ve doğru tercüme edilmemiş pek çok şeyler vardır."

Böylece Fatin İhsan Bey tam defterini yayınlamak üzereyken Mehmed Halit Bey'in Tetkik-i Galatât-ı Tercüme adlı defterinin basıldığını öğreniyoruz. Her ne kadar büyük bir inceleme Mehmed Halit Bey'i çalışmasından dolayı kutluyor, eleştirilerine katıldığını söylüyor ve eserinin devamını yazmasını öneriyorsa da Fatin İhsan Bey'in bu rastlantıdan rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Tetkik-i Galatât-ı Tercüme defterinin yanında kendi çalışması oldukça eksik ve yüzeysel kalmıştır.

4. MEHMED HALİT BEY'İN DEFTERİ: TETKİK-İ GALATÂT-I TERCÜME

Mehmed Halit Beyde Fatin İhsan Bey gibi Saîd Bey'in birinci defterinin başında çevirmenlere yaptığı çağrıdan cesaret alarak işe girişmiştir. Ayrıca ikinci defterin önsözündeki “*Bence maksad-ı aslî tebyîn-i hakikat olup isbat-i fâzıl ve fazilet olmadığını her zaman ilân ettiğim gibi yine ilân ederim*” ifadesi de onu iyice yüreklendirmiş ancak çalışmasını Saîd Bey'e göndermek yerine “*Lûgat-ı meskûreden âcizleri nazarında muhtâc-ı bahs olanlar hakkındaki mütâlaat-ı kasrânemi hâvî olarak şu eser-i nâçizi tertîb ve tanzîm ve Tetkik-i Galatât-ı Tercüme namıyla tevşîm eyledim*” diyerek bastırmıştır. Mehmed Halit Bey'in defteri 64 sayfadır ve *Galatât-ı Tercüme*'nin birinci defterinin ilk sekiz maddesinin eleştirisini içerir. Bunlar *accablé, accélérer, accidentalement, amasser, assurer, avoir l'intention, bonnes actions ve bord* sözcükleridir. Mehmed Halit Bey incelemelerine Saîd Bey'in açıklamalarından kısa bir bölüm olarak başlar ve buradan hareketle ilgili sözcüğe dair katılmadığı tüm durumların eleştirisini yapar, kendi açıklamalarını ilave eder ve bunları yeni örneklerle destekler. Saîd Bey'in defterindeki on sayfalık inceleme üzerine altmış dört sayfa eleştiri yazacak kadar dikkatli ve detaycıdır. Ayrıca dilinin sivrililiği “dosta düşmana sataşan” Saîd Bey'inkinden de aşağı kalmaz ve saygı sözcüklerinin arasına sıkıştırdığı alay sözcükleriyle Saîd Bey'i hırpalır. Mehmed Halit Bey'in eleştirilerine bir örnek olmak üzere *Bord* maddesinden kısa bir bölümü aktaralım :

“Galatât-ı Tercüme :” Bu lâfzı âlî ale-l-ıtlak (sahil) diye tercüme etmek doğru değildir. Zira (bord) lâfzı deryanın sevâhiline mahsus olmayıp her şeyin kenarına ıtlak olduğundan sahil yerine (kenar) denilmek münâsibdir. (le bord d'un vase) bir saksının kenarı ve (le bord des lèvres) dudakların kenarı demek olduğundan ve bizim lisânımızda (sahil) mutlaka bahr ve nehre mahsus bulunduğundan (bord) lâfzını (sahil) lâfzıyla tercümedeki hatâ zâhirdir.”

Tetkik-i Galatât-ı Tercüme : (Bord) lâfzının kenar ma'nâsını müfid olduğu henüz gramere başlamış olan mübtedîler nezdinde bile malum ve (le bord des lèvres) gibi bir terkibi hiç kimsenin (dudakların sahili ?!) diye tercüme etmeyeceği cümle indinde meczûm iken güya bu lâfzın tercümesinde mütercimîn duçar-ı müşkülât oluyorlar imiş gibi Saîd Bey Efendi Hazretlerinin Galatât-ı Tercüme'de buna dair bir takım tafsilât-zaîde i'tâsından sonra izah-ı madde için iki de misal irad etmek külfetini ihtiyâr buyurmaları hâsılı tahsîl gibi abesle iştigal demektir. Fakat mâdâm ki o misallerin iradına lüzum görülmüş, biz de arz edelim ki bunlardan birincisi olan (le bord d'un vase) terkiibini (bir saksının kenarı) diye tercüme etmek doğru değildir. Zira Fransızca (vase) lâfzı âlî ale'l-ıtlak (saksı) demek olmayıp (kab) demektir. Hatta lâfz-ı mezkûr lûgat kitaplarında : “Ustencile destiné à contenir qq.chose” yani (bir şeyi istiâba mahsus olan edevattan biri) diye müfesser ve binâen âleyh terkiib-i mezkûn doğru tercümesi (bir kabin kenarı) demek olacağı bedîhî ve izhârdır. (Bir saksının kenarı) terkibi Fransızca (Le bord d'un vase de fleurs) terkiibiyle eda edilir...”

Mehmed Halit Bey Saîd Bey'i, gramere yeni başlayanların bile bildiği basit konular üzerinde uzun uzun durarak gereksiz açıklamalar yapmakla suçlar, hiç kimsenin “*le bord des levres*” tamlamasını “*dudakların sahili*” diye çevirmeyeceğini alaylı bir biçimde vurguladıktan sonra Saîd Bey'in örnek olarak verdiği “*le bord d'un vase*” tamlamasındaki

“vase” sözcüğünün anlamına takılır. Gerçekten de bu sözcüğün ilk anlamı “kap” demektir ama bir diğer anlamı da “saksı”dır. Dolayısıyla burada ikisi de haklıdır, ancak örneği belli bir bağlam içinde değerlendirmedikleri ve sözcükler tek başlarına ele alındığında çoğu kez birden fazla gücül anlam içerdikleri ve bir bağlam içine girdiklerinde bu anlamlardan sadece birinin ortaya çıktığı gerçeğini de gözden kaçırdıkları için tartışmaktadırlar.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Mehmed Halid Bey, *Galatât-ı Tercüme'nin* birinci defterinin ilk sekiz sözcüğünü incelemiştir. Ancak bunları sırayla ele alması, Fatin İhsan Bey'in Mehmed Halid Bey'e “*eserlerinin ikmâline himmet buyurmalarını tavsiye*” etmesi, Saîd Bey'in de “*Halit Bey Efendi Tetkik-i Galatât-ı Tercüme unvanı tahtında olarak bir risale çıkarmaya başlamıştır*” ifadesi, Mehmed Halit Bey'in başka defterleri de olabileceğini düşündürmekle birlikte kaynaklar başka defter ya da defterlerin varlığını göstermemektedir. Ancak Sadi Çöğenli Kataloğundan öğrendiğimize göre Mehmed Halit Bey'in yine aynı yıl basılmış 159 sayfalık, “*Fransızca Elfaz-ı Müteşabihe Lûgatçesi*” adlı bir sözlüğü vardır. Adından eş anlamlı sözcükler üzerine bir çalışma olduğunu anladığımız bu sözlüğe henüz ulaşamadığımız için *Galatât-ı Tercüme* defterleriyle ilişkilendiremiyoruz.

Bu arada *Galatât-ı Tercüme'nin* dördüncü defteri yayımlanmıştır ve Saîd Bey “*pek ziyade mûcib-i memnuniyet mevâddan ve teşvikatın en büyüklerinden olmak üzere Mekteb-i Harbiye lisân muallimlerinden Halit Bey Efendi Tetkik-i Galatât-ı Tercüme unvanı tahtında olarak bir risâle çıkarmaya başlamıştır. Yazdığım şeyler hakkında risâle-i mahsûsa çıkarmak kâffetini ihtiyâr derecesinde itinâ izhâr eden bir refik-i maârife teşekkürü mahsûs arz eylerim*” diyerek Mehmed Halit Bey'in defterinin tümünü olduğu gibi kendi defterinin sonuna alır, ancak bu eleştirilere eleştirilerini de “*Tenkid*” başlığı altında ekleyerek. “*Bord*” sözcüğüne ilişkin eleştiriyeye yanıtının giriş bölümü şöyledir:

“*Tenkid : İşbu mebusda Halid Bey tarz-ı tetkiki değiştirerek isabetini inkâr edemediği tabîri herkes bilir diye hâsılı tahsîl isnadında bulunuyor. (Bord) lâfzını kenar lâfzıyla tercüme lüzumunu bilmeyen adam farz etmekliğim hata imiş !!! Pek meşhur olan (vase) lâfzını saksı diye tercüme lâzım geleceğini ve (vase de fleurs) (çiçek saksısı) demek olduğunu bile bilmeyen ve ayakkabına (vase de pied) denilmek iktizâ eder imiş gibi ifâdât-ı sakat âyâtta bulunan mütercimlere tesâdüf olunması görülünce hâsılı tahsîl diye beni ithâm etmek revâ değildir*”.^{vi}

Saîd Bey Mehmed Halit Bey'in eleştirisini haksız bulmuştur, ve kendisini “ayakkabı” sözcüğünü “vase de pied” diye yanlış aktaran çevirmenlerin bile bulunduğunu söyleyerek savunur.

Saîd Bey dördüncü defterini Fatin İhsan Bey'in defterinin incelenmesini Mehmed Halid Bey'e havale ettiği şu üç satırı ile bitirir : “*Mustafa Fatin İhsan Bey'in (Hatiyât-ı Tercüme) unvanlı eser-i nev-zemîni hakkında neşr-i tedkikatı Halid Bey Efendi'ye havâle ile i'tâ-yi cevâbda i'tizâr ve bu da bir (hatayia) ise istiğfâr ederim.*”

Saîd Bey'in bu ifadesi, aynı zamanda Fatin İhsan Bey'in eleştirilerini neden dikkate almadığını da açıklar. Fatin İhsan Bey'in defterinin adı *Hatîyât-ı Tercüme'dir* ancak Osmanlıca'da “*hatâ*” ” sözcüğünün çoğulu “*hatâiyyât*” şeklinde yazılır. Yani Fatin İhsan Bey, Saîd Bey'i eleştirirken büyük bir hata yapmıştır ve o da hatayı bile hatalı yazan birisinin

eleştirilerini defterine almamıştır. Ancak, Fatin İhsan Bey defterini bastırınca susmamış ve yukarıda alıntıladığımız ifadesinde “*hatâ*” sözcüğünü “*hatayia*” diye yanlış yazıp süslü bir parantez içine de alarak durumu kendisine yakışır bir alaycılıkla herkese ilan etmiştir.

5. SONUÇ

Bu gün çeviri ve çeviri eleştirisinin geldiği noktadan dönüp Saîd Bey ve arkadaşlarının çalışmalarına bakıldığında “yanlış avcılığı” yapıyor gibi görünseler de, tartışmaları aracılığıyla çevirinin ötesinde Türkçe’nin gelişmesine yaptıkları katkılar gözler önündedir. Zaman zaman acımasızca sertleşerek, ağır sözcüklerle birbirine yönelen bu üç Osmanlı aydını, bazen çok basit sorunları bile uzun uzun tartışarak Türkçe’nin bir Batı dili karşısındaki belirsizliklerini aşmaya çalışmışlardır. Özellikle Saîd Bey’in, yıllar boyu emek verdiği bu çalışmaların yarattığı verimli tartışma ortamını, bir anlamda yeniden yakalamak için 1940’lı yıllardaki Tercüme Hareketini beklemek gerekecektir.

NOTLAR

ⁱ Saîd Bey’in yaşamöyküsü için bakınız, İblünemin Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, ss.1586-1601; Cemil Meriç, Kırk Ambar, s. 481.

ⁱⁱ İlk defterin basım tarihi olan 1306’yı, kullandığımız kaynakların bir kısmı 1888, bir kısmı da 1889 olarak almaktadır. Bu fark, hicrî takvim miladî takvime çevrilirken aylara bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Defterlerin üzerinde hangi ayda basıldıkları belirtilmediği için iki tarih de doğrudur.

ⁱⁱⁱ Defterlerin basım tarihleri: 1-5. defterler: 1888, 6-8. defterler: 1890, 9. defter: 1891, 10-11. defterler: 1893, 12.defter: 1894, 13. defter: 1895, 14-17. defterler: 1897, 18. defter: 1906. Basıldıkları matbaalar: 1. defter: Mahmud Bey Matbaası, 2-3. defterler: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 4. defter: Mahmud Bey Matbaası, 5-12. defterler: Kasbar Matbaası, 13-17. defterler: Matbaa-i Ebüzziya, 18. defter: Hilal Matbaası. İlk dört defter kendi içinde numaralandırılmıştır, 297 sayfadır, 5-17. defterler beraber numaralandırılmıştır,559 sayfadır ve son defter ise 40 sayfadır.

^{iv} İlk dört defterin içinde yer alan sözcükler şunlardır : Birinci defter : Accablé, Accélerer, Accidentellement, Amasser, Assurer, Avoir l’intention, Bonnes actions, Bord, Caractériser ,Complice, Condamner à mort, Dégradation civique, Délit, Délit connexe, Demander raison, Demandeur, Département, Différent, Droits administratifs, Droit des gens, Droit public, Economie politique, Entendre raillerie, Esprit, Etat, Evidence, Exceptions préjudicielles, Exprimer, Expropriation, Extradition, Femme, Finir, Flatteur, Foi. İkinci defter : A vrai dire, Art, Entendre, İmpot, Inné, Nation, On dit, Par la force, Peine disciplinaire, Priver, Projet, Réserve, Transgresser, Travail, Tromper. Üçüncü defter : Arranger, Donner, Malcontent, Malséant, Malvendu, Porter, Raconter, Salut-Salutation, Seing-Signature Dördüncü defter : Arme-Armure, Tissu-Tissure, Tour-Tournure, Joint-Jointure, Teinte-Teinture.

^v Cemal Demircioğlu bu sözlüğün Galatât-ı Tercüme’deki pek çok sözcüğü içerdiğini, 22 forma çıkararak ancak “n” harfine kadar gelebildiği bilgisini veriyor. Adından da anlaşıldığı gibi sözlük resimlidir , Matbaayı Amire’de basılmıştır ve 4+320 sayfadır (Çögenli Katalogu).

^{vi} Nuri Akbayan, Saîd ve Mehmed Halid Bey'lerin accablé sözcüğü üzerine yaptıkları tartışmanın bir bölümünün çevrimyazısını yayınlamıştır. Bakınız “Yüz Yıl Önce Bir Çeviri Tartışması”, ss.40-49.

KAYNAKÇA

1. AKBAYAR, Nuri, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Çeviri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları,1985, ss.447-451.
2. AKBAYAR, Nuri, “Yüz Yıl Önce Bir Çeviri Tartışması”, *Metis Çeviri*, 1988, Sayı 3, ss. 40-49.
3. ÇÖĞENLİ, M. Sadi, Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Katalogu, Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı 7-8, (<http://www.academical.org/>) adresinde.
4. DEMİRCİOĞLU, Cemal. "19. Yüzyıl Sonu Türk Edebiyatında Tercüme Kavramı", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, Prof. Dr. Günay Kut Armağan, 2003, Cilt 27/II, ss. 13-31.
5. EYÜBOĞLU, Sabahattin, “Saîd Bey’in Bir Tercümesi Münasebetiyle”,*Tercüme*, 1941, Cilt 1, Sayı 5, ss. 470-474.
6. FATİN İHSAN, *Hatîyât-ı Tercüme*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1888.
7. HULUSİ, Şerif ,“Tanzimat’tan Sonraki Tercüme Faaliyeti 1845-1918”, *Tercüme*,1940, Cilt 1, Sayı 3, ss. 286-296.
8. İNAL, İblünemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,1970.
9. KEMALPAŞAZÂDE SAÎD, *Galatât-ı Tercüme* 1-18. defterler, 1306-1324/ 1888-1906.
10. LEVEND, Agah Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları,1972.
11. MEHMED HALİD, *Tetkîk-i Galatât-ı Tercüme*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası,1888.
12. MERİÇ, Cemil, “Bir Kavganın Hikâyesi“, *Kırk Ambar*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1980, ss179-180, (Notlar s. 481).
13. ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Türkçe’de Roman*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
14. ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul, Ülken Yayınları, 1935.

